

AHOL MINDENKI KÜLTŐ...

SCHMIDT ÉVA

A magyar nép nyelvileg legközelebbi, földrajzilag és kulturálisan azonban legtávolabbi rokonai, a vogulok és osztjások, Nyugat-Szibéria végtelen tajgás-mocsaras síkságán élnek. A vogulok száma jelenleg kb. 7600 fő, az osztjákságé pedig 21 000. Olyan népek ezek, amelyeknek lélekszáma nem haladja meg egy nagyobb alföldi település lakosságáé, s ráadásul a nyugat-európai terület folyói, „életútjai” mentén szétszóródott csoportjaik sokszor meg sem értik egymás nyelvjárást.

Az őstörténészek feltevése szerint az ugor együttélés korában, 4—5000 évvel ezelőtt a finnugor népek közös ősei az Urál délkeleti oldalán éltek, és az akkori viszonyokhoz képest elég fejlettek lehettek: az ősi halászatot és vadászatot erdei lótarítás (esetleg marha, juh és egyéb háziállatok tartása), a bronz és nemesfémek ismerete egészítette ki. A magyar nép amúgy is délebben elhelyezkedő elődei később a sztyepp felé vették útjukat, míg nyelvrokonaik egyre kietlenebb északi vidékekre szorultak. A kedvezőtlen természeti viszonyok miatt itt fokozatosan le kellett mondaniuk az állattartásról és fémműveségről. A XVI. században gyarmatosító oroszok újra a legkezdetlegesebb életformában, halászó-vadászó, kutyát fogató népként ismerték meg őket. Fejlettebb múltjuk emlékét csak a mitológia őrizte meg.

A vogulok és osztjások a XX. század elejéig komplex zsákmányoló gazdálkodást folytattak: az Ob és a nagyobb mellékfolyók alsó folyásánál a halászat biztosította a megélhetés alapját, az északi mellékfolyók forrásvidékén a tajgai nagyvad- és prémállatvadászat, valamint az ehhez járuló rénszarvastartás dominált. Az északi csoportok az 1940—50-es évekig félnomád életmódot folytattak, mivel a halak és vadak vándorlása az alapul szolgáló téli falvakból állandóan az ideiglenes tavaszi, nyári, őszi településekre szólította őket. Az átlagos falu lakossága nem haladta meg egy néhány tucattól álló vérrokon embercsoport méreteit — a zsákmányoló gazdaság egy személy eltartására hihetetlen nagy terület kíván. A déli csoportok a szomszédos tatárok és oroszok hatására a múlt században áttértek a kezdetleges állattartásra és földművelésre, s

mihelyt kissé letelepültek, két nemzedéken belül asszimilálódtak is. A jelenlegi etnikus lakosság az északi vogulokból és osztjákokból, valamint a keleti osztjákokból áll.

E közös néven obi-ugorként emlegetett népek társadalomszervezete mindmáig vitatott kérdése a néprajztudománynak. Eredetileg két exogám frátriára oszlottak, melyek közül az előkelőbbet *mós*-nak, az alacsonyabb rangút *por*-nak nevezték. A frátriális felosztás a történelem bizonyos korszakában feltehetőleg patriarchális nemzetiségi szervezettel párosult, ez azonban az orosz gyarmatosítás idején, túlhaladva a vérségi leszármazás elvét, a területi szerveződés formáit kezdte öltetni. A XVI. században itt talált, egy folyóvidéket vagy annak egy részét felölelő „fejedelemségekről” tulajdonképpen nem tudjuk, hogy a hajdani törzsi, nemzetiségi vagy territoriális felosztást tükrözték-e. Az azonos őstől leszármazó, apasági nemzetséghez hasonló vércsoport emlékei az archaikusabb északi területen mind a mai napig fellelhetők a totemisztikus eredetű, ős- és hőskultuszon alapuló, helyhez és adott társadalmi egységhez kötődő bálványszellemek kultuszában.

Az obi-ugorok a legutóbbi időkig megőrizték ősi vallásukat, bár a XVIII. század elején Nagy Péter rendeletére erőszakkal és felületesen megkeresztelték őket. Hitviláguk legrégebb rétege a természeti tárgyak és erők (pl. égitestek, időjárás jelenségek, különös alakú térszinformák, növények) megszemélyesített tiszteletében maradt fenn. Szintén ősi, sok elemében az ugor együttéléssig visszavezethető mitológiájuk szerint az égi-időjárás jelenségeket szimbolizáló főistennek, Tóremnek hét fia van, akik különböző funkciókban, különböző területeken uralkodnak. Minél idősebbek, annál nyugatabbra és délebbre fekszik birodalmuk. Ez az északkeletre való vándorlás késeiiségének egyik szembeötlő bizonyítéka. A legnépszerűbb az emberi és isteni világ közt kultúrhéroszként, mediátorként működő legkisebb fiú, a Világügyelő férfi személye. A legfőbb női istenség, Kaltes asszony, Tórem nővére vagy felesége, a születendő gyermekek számát és nemét, valamint életük hosszát határozza meg. Mind Kaltes asszony, mind az ugor kori eredű, szárnyas levon járó Világügyelő férfi a jelenlegi képzetek szerint az Irtis-torkolattól a Nagy- és Kis-Ob szétválásáig terjedő Ob-szakasz területéhez kötődik, ahhoz a vidékhez, melynek jelentősége központi fekvése, halgazdagsága és közlekedési funkciója miatt a középkor századaiban leginkább emelkedett. Mindkét istenség a *mós* frátriához tartozik, de ugyanezen a vidéken honos a *por* frátria medve alakúnak képzelt, Karmos öreg nevű bálványszelleme is. Az istenfiak generációját több nemzedéknyi helyi bálványszellem követi, hiszen minden településnek, társadalmi csoportnak megvan a maga egy-két védőszelleme, mely a bőságnak és a jó egészségnek az ura. A bálványszellemek folyamatos keletkezésének alapját a kiváló szemlévek lelkének halála utáni segítő szerepébe vetett hit alkotta, kultuszuk a lélekhit, az ős- és hőskultusz egyesülésének eredménye. A régebbi, XIII—XV. századi

bálványszellemek nagy valószínűséggel azonosíthatók a nemzetségfő (ill. törzsfő?) hadvezérek személyével, ennek megfelelően sokszor a jelenlegi északi kultúrából nem magyarázhatóan páncélos-kardos vitézként képzelik el őket. Egy régebbi, totemisztikus jellegű rétegből származik az a képzet, miszerint a bálványszellemeknek van egy állatalakja is, s ennek az állatnak az elejtésére ill. fogyasztására különböző tabuk vonatkoznak az őt tisztelő társadalmi egységben. A szellemek fából vagy fém-ből készített ábrázolása (bálványa), melyet, szent helyén, az erdőben tartottak, a mély tisztelet ellenére is csak átmeneti tárolóhelynek számított — az obi-ugorok nem voltak fetisiszták e tekintetben. A bálványszellemeket élő rokonok képelték, aki láthatatlanul segítségére van a közösségnek, s ennek fejében ellátást, tiszteletet, azaz áldozatot és imádságot követel. A hajdani obi-ugor társadalom szervezete, története kellő hozzáértéssel rekonstruálható lenne a bálványszellemek kultusza alapján. A bálványszellemeken kívül nagyszámú jó- és rosszindulatú természetfeletti lény népesíti be a hitvilágot. Az emberi és a sorsot meghatározó természetfeletti szféra között kiválasztott személyek közvetítettek eksztázis útján. E személyek kategóriái, funkciói, az eksztázis technikái igen változatos képet mutatnak a főbb területi csoportokban (ezek területe kb. megfelel a nyelvjárás-csoportokénak), s feltűnő az is, hogy a klasszikus szibériai sámánizmus sok képzete, pl. a különböző világokba való utazás, az állat alakú alteregó, a dob mint közlekedési eszköz stb. nem egyértelműen vagy alig adatolt az obi-ugor népeknél. A klasszikus sámánizmus több eleme is kései kölcsönzésnek bizonyul. Ennek ellenére az eksztázisra vonatkozó ugor terminológia, valamint az eksztázis valamely formájának megléte a különböző csoportoknál valószínűvé teszi azt, hogy a vogul-osztják kultúrának van egy autochton, korai sámánizmusra utaló rétege, s esetleg nyugati elhelyezkedése miatt nem fogadhatta be teljesen a keletről terjedő, klasszikusnak vélt formákat.

Az obi-ugor folklór gazdagsága mindig is elkápráztatta az európai kutatókat. Népköltészetükről megjegyezhetünk annyit, hogy egyik fő felosztási elve a szerzőség szerinti, közösségi és egyéni, valamint az utóbbi kategóriájának számító konkrét csoport-szerzőségű műfajokra tagolja az énekkincset. A közösségi (azaz ismeretlen) szerzőségű műalkotások valamilyen módon mind a kultuszokhoz kapcsolódnak, hiszen az írásbeliség nélküli társadalomban a közösség számára fontos információ leginkább a természetfeletti szférába emelve, szertartáshoz kötve és a szömágia miatt állandósult énekes-verses formába öntve őrződhetett meg. Az énekes előadás mindig magasabb rendűnek számít a prózáinál: az éneknek és a hozzá kapcsolódó verses megfogalmazásnak mágikus hatalma s a valószínűséggel azonos értéke van — nem véletlen az, hogy a „sámánok” egyes kategóriái pusztán a húros hangszereken való játék és az éneklés miatt számítottak kiválasztott személyeknek. A közösségi szerzőségű műfajok

közé tartozik pl. az énekes mítosz, a bálványszellemként tisztelt hajdani ősök hőstetteit előadó nagy formátumú hősenek, az énekes ima, sámáni idéző-, rontó- stb. ének, az isten fiaként tisztelt medve eredetének, elejtésének éneke, valamint a medve megölése után tartott több napos ünnepség összes műfaja. A medveünnep jelmezben, álarcban előadott, szórakoztató jellegű színjátékai közül az újabb eredetű, tréfás-kritikus darabok átmeneti típust képeznek. Adott időben és helyen a közösségi és egyéni szerzőségű műalkotások mennyisége nagyjából azonos, bár ez a rendelkezésünkre álló szöveggyűjteményekből nemigen tűnik ki. Az egyéni énekköltés ugyanis olyannyira általános volt, hogy a régi kutatók figyelemre sem méltatták a „köznap” énekeket.

A hagyományos vogul-osztják kultúrában az énekköltés tudománya kötelező volt, és aki nem felelt meg ennek a normának, azt szinte ember-számba sem vették. Az egyéni énekeknek tulajdonképpen nincs tematikus kööttsége — bármely témát meg lehet énekelni. Az ének szubjektív (NB, a közösségi szerzőségű énekekben is olyan erős a tendencia a szubjektivitásra, hogy az utóbbi időkben szinte nem akad ének, amelyet 3. személyben adnának elő!) és feltétlenül valóság-hű. Sokan osztják azt a nézetet, miszerint a mese (= próza) hazudhat, de az ének soha. A tematikus kötetlenségben az egyéni élet fontosabb eseményeinek megörökítése kezdett csak bizonyos típusok kialakulásához vezetni, így pl. a párválasztás, házasság énekei azonos szerkesztési elveket mutathatnak egy adott csoporton belül. Az egyéni énekek elvileg felhasználhatók epikusakra és líraiakra, a részletező, dinamikában kifejeződő ábrázolásmód azonban a végtelenségig növeli az átmeneti műnemű alkotások számát. Tipikusan epikus énekek általában a házasságról (férfiak esetében), az utazásokról, veszélyes helyzetekből való menekülésről költött énekek, valamint az egész életutat elmondó „sorsénekek”, inkább líraiak a párválasztást, személyi kapcsolatokat, pillanatnyi hangulatokat tükröző alkotások. A szerző érzelmi hozzáállása szerint az ének lehet pozitív vagy negatív töltésű, de a hagyományos obi-ugor mentalitás arra kötelezi a szerzőt, hogy a társadalmi konfliktusok kivételével az élet csapásaival szemben közömbös-elégikus magatartást tanúsítson.

Miféle énekkultúra az, mely lehetővé teszi, sőt megköveteli, hogy a társadalom minden tagja egyaránt legyen befogadó és valódi alkotó hordozója az énekkincsnek? E kérdés megválaszolásához nélkülözhetetlen az énekköltés technikai oldalának ismerete. Az obi-ugor műfajstruktúra alapvetően különbözik az európaítól: egyszerűen nincs meg benne az a kategória, amit Európában népdalnak neveznek, azaz közösségi szerzőségű, nem kultikus műalkotásnak. Más a poétikája is.

A vogul—osztják poétika, verstan és zene az európainál jóval szorosabb összefüggésben van egymással, ez biztosítja mindenkor az aktív reprodukció lehetőségét. A jelenlegi kultúrában az énekköltés úgy történik, hogy a szerző vesz egy közkézen forgó dallamot, melyben a zenei hang-

súlyok struktúrája egyben megadja a versmértéket is, s mivel ebben a versmértékben már számtalan éneket ismer, különösebb nehézség nélkül megalkotja saját énekét. Az egyéni énekköltésnek — attól függetlenül, hogy a hagyomány mennyire szabályozza — három kritikus eleme van: a téma, a makrostruktúra és a prozódia (a verselés egyeztetése a dallammal). Tegyük fel, hogy a téma tetszőleges. A makrostruktúra szerkesztésének jó néhány szabálya van, így a kezdő- és záróformulák alkalmazása, a téma egyes elemeinek előadási sorrendje, az elemeket elválasztó formulák alkalmazása stb. Ez a tartalmi-szerkezeti oldal. Következik a többé-kevésbé megszerkesztett tartalmi mag költészetté, azaz verssé és énekké formálása, mely a jelenlegi idősebb nemzedék körében csak akkor számít különösebb teljesítménynek, ha az ének átlagon felül hosszú (nagyon tisztelik pl. azt, aki közösségi nagyepikai műfajt, hőseneket, mitológikus éneket, a medve származásának énekét — 4—500 sorban — elő tudja adni, míg az 50 soron aluli énekeket nem is tartják, igaz műalkotásnak).

A szándékait makrostruktúrát a szerző ösztönösen mondatokra, majd pedig mondatrészekre osztja. Az énekhagyományban a valóság lényegesebb főnévi jellegű elemeihez ki van dolgozva egy éneksornyi terjedelmű jelzős szerkezet: leírás, hasonlat stb. Ezekből a formulákból a múltban bármely 10 évet betöltött gyerek ismert néhány százat, s a szerző igyekszik e fogalmakkal kifejezni a szükséges mondatot. A formulák eleve úgy vannak szerkesztve, hogy a főhangsúlyok a helyükön vannak — prózában előadva a szűzsét, e hangsúlyok megoszlása nem változik. Ez képezi a metrikus vázat. S itt kénytelenek vagyunk kitérni az obi-ugor verselés rendszerére.

A vogul-osztják verselés hangsúlyos, a hangsúlyok fő- és mellékhangsúlyokra oszlanak. A főhangsúlyok szigorú szabályoknak vannak alávetve, azaz a főhangsúly csak egy szigorúan meghatározott szótagra eshet. Az esetek többségében a főhangsúlyok megoszlása megfelel a szintaktikai (phrase) hangsúlyokénak, a mondat szerkezeti egységeinek határait jelzi. A mellékhangsúlyok elhelyezésének szabálvai területileg némileg eltérnek: északon, ahol archaikus, monoton dallamok használatosak, inkább megfelelnek a nyelvi szóhangsúlyoknak, míg a délebbi csoportoknál, ahol fejlettebbek s következésképp kevésbé variálhatóak a dallamok, a mellékhangsúlyok bármelyik szótagon előfordulhatnak. A nyelvi szóhangsúlyszabályok kb. azonosak a magyaréval: főhangsúly az első szótagon, utána a páratlan szótagok mellékhangsúlyosak, ha a páros szótag hosszú volta nem vonja magára a fő- vagy mellékhangsúlyt.

A dallam struktúrája tehát megadja a versmértéket pl. a leggyakoribb, a magyar felező nyolcshoz hasonló sémát (22 | 22), melyből minden más versmérték is levezethető, az énekes pedig hozzáilleszti a formulákat vagy saját szerkesztésű verssorait. Ehhez a művelethez nagyszámú töltőelem; jelentés nélküli szó, képző, hang áll rendelkezésére, melyeknek haszná-

latát azonban szigorúan megszabja a hagyomány. A legkézenfekvőbb megoldás az, hogy ha a szavak rövidebbek, mint azt a hangsúlyséma kívánja, a szó vége és a következő hangsúly közé valami magánhangzós töltőhangot illeszt. Ha a versmérték sok szótagú, mint pl. a Kazim folyó mellékn szentnek tartott 33 | 33-as séma, a szöveg úgy felhúg a töltőelemektől, hogy leginkább a „tuvudsz ivigy beveszévélnivi” madárnyelvre emlékeztet. De ez mit sem zavarja a szerzőt, hiszen az éneknyelv amúgy is különös nyelv, a legújabb alkotások nyelvezete is olyan archaikus nyelvtant használ, mintha az Ómagyar Mária-síralmat ismernénk fel egy magyar nótában. Az éneknyelvhez nem szokott fiatalságnak annál több nehézséget okoz a megértés.

Az egyéni ének témáját és makrostruktúráját tehát részben a szerző, részben a hagyomány adja, míg a tulajdonképpeni stílus és verselés — bár nagyon variábilis — a helyi hagyomány függvénye. Sok idő ember úgy tartja, hogy az énekköltés nem egyéb, mint a sor hosszúságú formulákkal való egyéni játék. Ezek a jelzői formulák garantálják az alkotás képszerűségét, hiszen ha az ének sorai olyan kifejezőek, mint a közkeletű „bálvány-szem sötét vészes éj” vagy „égi hó fehérségű fővenypart”, akkor az egyéni mű művészi hatása biztosított.

Az európai középkor dolgozó rétegeinek jobbágyi közösségekbe való szervezését és nivellálását nem ismerő, az újabb korban kizárólag az egyéni halász-vadász szerencsétől függő obi-ugor társadalomban az egyéni ének a személyiség jelentőségének adekvát tükröződése. Atíféle művészi személyi igazolvány, melyet minden egyes ember igyekezett hátrahagyni az utódok számára, pontosan megjelölve nevét, származását, lakhelyét a kezdő formulában. Ez volt az egyetlen biztosíték arra, hogy híre két-három nemzedékig tovább él halála után. A XX. század elején az átlagos obi-ugor gyerek kb. tízéves korában költötte első önálló énekét 30—40 sor terjedelemben, bár fölnövekedésén kívül még nem nagyon volt beszámolnivalója. Később ezt beleépítette házasodásának, majd egész sorsa alakulásának énekébe — így alakultak ki a reprezentatív, valóban történeti értékű sorsénekek. Ettől függetlenül az elsajátított készség birtokában akárhány éneket költhetett lakóhelye szépségeiről, pillanatnyi hangulatairól, társadalmi viszonyairól. A reprezentatívnak szánt éneket hosszan csiszolhatta, nem is igen adta 80 sornál alább.

Az egyéni énekkincs hagyományozódásában kiemelkedő szerepük volt a nőknek, akiknek — hacsak nem voltak sámánnök — a kultikus műfajok előadása tiltott volt, s így egyéni énekekkel kárpótolták magukat. A szerzőséget szigorúan számon tartották, de az előadásnak nem voltak különösebb köztéttségei: bárki elénekelhette emlékezésül bárki énekét. Az előadás alkalma (s részben a mű keletkezése) szerint két ellentétes szituáció különböztethető meg: az ingerszegény helyzetek, pl. hosszú csónakvagy szánút, hálókötés, varrás stb. — ilyenkor szívesen énekeltek és költhettek lírai-leíró műveket a környezetről, önmagukról; a fokozottan in-

gergazdag, érzelmi túlradást okozó helyzetek, pl. mulatozás, váratlan találkozás, veszélyből való megmenekülés stb. — ilyenkor énekeltek saját dicsekvő énekeiket, megemlékezésképp másokét is, költöttek epikus éneket az előzőekben történetekről. Jelenleg az éneklés fő alkalmá a vendégeskedés, az utóbbi típusú szituáció, ahol a pillanatnyi hangulattól vezelve bárki bármit énekelhet. Az ilyen éneklés csak szóló formában történik (az obi-ugor énekekre amúgy is jellemző a szólós előadás), egyszerre többen kezdenek különböző dalokba, a hallgatóság csak az énekek elejét kíséri figyelemmel. Valamivel nagyobb feltűnést kelt, ha az énekes aktualizálja a művet, vagy ha ajándéknak szánja a hallgatóság részére.

Az egyéni énekköltésnek többféle stílusa van, melyeket a szándék és alkalom, illetve a területi hagyományok határoznak meg. Az egyszeri alkalomra költött improvizáció természetesen nem versenghet stilisztikai szempontból a sokáig csiszogatott reprezentatív énekkel. Territoriális megoszlásban az északabbi (az osztjákoknál a Kazim folyótól kezdődő) vidéken a dallamok egyszerűbbek, így a szöveg sokkal variábilisabb — bár kevésbé kifinomult. A Kazim folyótól délre serkáli és nizzami osztjákoknál, éppen a későbbi gazdasági és kultikus központ területén, déli hatásra bonyolultabb, invariábilis dallamok használatosak. Ennek megfelelően a szöveg kötöttségei nagyobbak, a jelzős formulák kötelezősége miatt a stílus eléri a díszitetség maximumát. Ebben a stílusban a szerző, ha komoly, emelkedett hangú énekkel akarja kiemelni személye jelentőségét, kénytelen a kultikus énekek funkcionális okokból emelkedett formuláihoz fordulni, lakóhelyének, társadalmi csoportjának a tekintélyes bálványszellemekhez való viszonyát hangsúlyozni, különben az általános túldíszitetségekben elvesz a méltósága. Ez a stílus később a Kazim folyó Ob-menti torkolatvidékére is kiterjedt, s dívik mind a mai napig az idősebb nemzedék körében, bár jelenleg a bálványszellemek sűrű emlegetése nem feltétlenül tükröz valódi vallásos hitet.

Az obi-ugor népek a cári gyarmatosító politika és a kapitalizálódó orosz kereskedelem miatt századunk elejére a fizikai kihalás szélére jutottak ugyanúgy, mint a hasonló indián törzsek Amerikában. Jelenlegi létüket a szovjet nemzetiségi politikának köszönhetik, mely biztosítja számukra a gazdasági segílyt, közellátást, ingyenes egészségügyi kezelést és oktatást. Nyugat-Szibéria a gazdag kőolaj-lelőhelyek felfedezése után, az 1960-as évektől soha nem látott tempójú fejlődésnek indult. Az ipari munkásság tömeges beköltözése következtében kultúr színvonala alig marad el a Szovjetunió más északi területeitől. Az obi-ugor őslakosság kolhozos ill. szovhozos tervgazdálkodásba szervezése és letelepítése az 1930-as években kezdődött meg, és teljes sikerrel járt. A jelenlegi fiatalság nemigen különbözik az északkelet-európai átlagtól. A régi életmódon alapuló hagyományos kultúrát és folklórt már csak a II. világháború előtti születésű nemzedék ismeri.